

(ἰωνικὸν κυμάτιον ἢ ἀστράγαλος) προδίδονται ὡς εἰλημμένα ἐξ ἀρχαιοτέρου, ῥωμαϊκῶν πιθανώτατα χρόνων, ἐπιστυλίου.

Αἱ κιονοστοιχίαι βαίνουσι πρὸς δυσμὰς καὶ καταλήγουσιν εἰς μεγάλους ἰσοδομικῶς διὰ τιτανολίθων ἐκτισμένους πεσσοὺς, ἐκάστη πλευρὰ τῶν ὁποίων ἔχει 4 μ. ἤτοι ἕκαστος τούτων ἔχει περίμετρον 16 μ. Ἡ ἀπόστασις ἀπὸ τοῦ πεσσοῦ τοῦ Ἱεροῦ βήματος μέχρι τοῦ μεγάλου πεσσοῦ εἶναι 12,65

Τὸ ἀνοιχθὲν δὲ ἐφέτος μεταξὺ τῆς ἀψίδος καὶ τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν μέρος (μήκους 36 μ. καὶ πλάτους 12,25) ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἀφηρέθησαν 2.800 κυβικά μετρα χώματος, παρουσίασε διάταξιν καὶ ἔφερον εἰς φῶς εὐρήματα ἱκανοποιητικώτατα καὶ σπουδαιότατα διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης καὶ τὸν θρησκευτικὸν καθόλου βίον τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

δ'. Εὐρήματα.

Οὕτως εἰς ἀπόστασιν 3 μ. ἀπὸ τοῦ κέντρου τῆς ἀψίδος ἀνευρέθησαν τὰ στηρίγματα τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου, τὸ μόνον διασωθὲν λείψανον ἐκ τοῦ μεγαλοπρεποῦς συνθρόνου τοῦ ναοῦ συνιστάμενα ἐκ δύο τετραγωνικῶν στύλων δι' ἠνωμένων ἡμικιονίων κοσμουμένων καὶ ἐκ πρασινωποῦ μαρμάρου, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐστηρίζετο προφανῶς ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος.

Εἰς ἀπόστασιν πάλιν 7,30 ἀπὸ τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου ἀνευρέθη ὁ τετράπλευρος κιονίσκος τῆς ἁγίας Τραπεζῆς ὁ ὑποβαστάζων τὴν πλάκα αὐτῆς, στηριζόμενος διὰ τεσσάρων σιδηρῶν δεσμῶν ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου ἐδάφους, οὕτινος ἱκανὰ τμήματα διεσώθησαν.

Τέλος 9,50 ἀπὸ τῆς ἁγίας Τραπεζῆς ἦλθεν εἰς φῶς κτίσμα, ἔχον τὴν ὄψιν μαυσωλείου ἢ στρογγύλου ναῖδρου ἐντὸς τοῦ μεγάλου ναοῦ καὶ πρὸς τὸ ἱερὸν βῆμα εὐρισκομένου· ἀπὸ τοῦ μεγάλου δηλ. πεσσοῦ ἐξέρχεται κυκλικὸς τοῖχος πάχους 0,84 διασώζων ἐξωτερικῶς εἰς πλεῖστα μέρη τὴν ὀρθομαρμάρωσιν αὐτοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν 1,30 ἀπ' αὐτοῦ

ἕτερος παχύτερος τοῖχος (1,93) ἀκολουθεῖ τὴν κυκλικὴν διεύθυνσιν τοῦ πρώτου· μεταξύ τούτων σχηματίζεται διάδρομος ἐστρωμένος διὰ μαρμαρίνων πλακῶν. Εἰς τὸ πάχος τοῦ δευτέρου τοῖχου καὶ κατὰ τὴν πλευρὰν τὴν βλέπουσαν πρὸς τὴν ἀψίδα, ὑπάρχουσι τρεῖς κόγχαι, ἐν αἷς ἀνευρέθησαν ἴχνη τοιχογραφιῶν.

Ἐκ τοῦ δευτέρου τοῖχου σχηματίζεται ὑψηλὸν δάπεδον ἐστρωμένον διὰ μαρμαρίνων πλακῶν (μέρη τούτων διασώζονται) καὶ κατὰ τὸ μέσον διὰ λαμπροῦ μωσαϊκοῦ, οὔτινος μόνον τὸ πλαίσιον καὶ ἡ κεντρικὴ ἐρυθρῶν πλάξ διεσώθη.

Εἰς τὸν διάδρομον τοῦ κτίσματος τούτου εἰσῆρχετο τις διὰ πυλίδος, τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ πλαισίου τῆς ὁποίας διεσώθη, κειμένης ἀριστερὰ μεγάλης πύλης, ἐξ ἧς ζιευτηρήθη τὸ κατώφλιον, μήκους 1,95 καὶ πλάτους 0,80, διασῶσαν καὶ τὸν ἀριστερὸν σιδηροῦν ὄλμον, εἰς ὃν εἰσῆρχετο ἡ στρόφιγξ τῶν θυροφύλλων.

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ κτίσματος τούτου εἶναι δυσκλωτάτη πρὸς τῆς τελείας ἐξερευνήσεως αὐτοῦ, ἥτις ἦτο φυσικῶς ἀδύνατον ἐφέτος νὰ συντελεσθῇ. Κατ' ἀρχὰς ὑπετέθη ὅτι ἦτο ὁ ἄμβων τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ τὰ γνωρίσματα τοῦ ἀνευρεθέντος κτίσματος τὰ πολλὰς ὁμοιότητας πρὸς μαυρωλεῖα τῆς ἀρχαιότητος (τὸν λεγόμενον τάφον τοῦ Λουκᾶ ἐν Παλαιᾷ Ἐφέσῳ κ. ἄλ.) ἐπιτρέπουσι νὰ ὑποθέσῃ τις, ὅτι πρόκειται περὶ αὐτοῦ τοῦ μαρτυρομένου τάφου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ. Εἰς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἄγουσι πλὴν τῶν διακοσμήσεων αὐτοῦ καὶ ἡ θέσις τοῦ κτίσματος, ἥτις εἶναι ἔναντι τοῦ βήματος, ἀποκλείεται δὲ τοῦ λοιποῦ μέρους τοῦ ναοῦ διὰ τῶν πεσσῶν καὶ τῶν τοίχων τῆς ἀψίδος καὶ διὰ κιονοστοιχιῶν μεταξύ τῶν ὁποίων εὕρισκοντο ὑψηλὰ θωράκια, ὡς δηλοῦται ἐκ τῶν ἐγκοπῶν τῶν βάσεων αὐτῆς, ἐκ τῶν ὁπῶν τῶν ἀνευρεθέντων κορμῶν καὶ ἐκ τμημάτων θωρακίων κατὰ τὸ μέρος τοῦτο ἀνευρεθέντων. Ἐρευνήσαντες μάλιστα τὸν κεντρικὸν χώρον τοῦ κτίσματος τούτου, ἀνεύρομεν ὑπὸ τὸ δάπεδον καὶ εἰς βάθος 1,20 πλινθόκτιστον τοῖχον ἐπιμελῶς ἐκτισμένον καὶ εἰσχωροῦντα εἰς τὸ

κέντρον τοῦ ναοῦ· ἴσως πρόκειται περὶ κρύπτῃς, ἣν δὲν ἠδυνάμεθα, ὡς ἀνωτέρω εἶπομεν, νὰ ἐρευνήσωμεν ἕνεκα τῶν ἐπικαθημένων ἐπὶ τοῦ σημερινοῦ ἐδάφους ὄγκων, διὸ καὶ ἐκαλύψαμεν διὰ χωμάτων τὸ μέρος, ἵνα διευκρινήσωμεν τοῦτο κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ προσεχοῦς ἔτους.

Τὰ εὐρήματα, ἅτινα ἔφερον εἰς φῶς ἢ ἀφαίρεισις τῆς μεγάλης ἐπιχωματώσεως, ἦσαν κυρίως ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ναοῦ. Πλὴν τῶν μερῶν δηλ. τῶν κιονοστοιχιῶν ἀνευρέθησαν:

α'.) Δέκα μεγάλα ἐκ λευκοῦ μαρμάρου τμήματα (μήκους 2,18 ἕκαστον, πλάτους 1,35 καὶ πάχους 0,50) πλουσίως γεγλυμμένον γέισου τῆς ἀψίδος. Ταῦτα φέρουσιν εἰς μίαν τῶν στενῶν πλευρῶν τὴν ἐπιγραφὴν ΧΧΕΔΓ Α. Β. . . . , ἀρχιτεκτονικὰ προφανῶς σημεῖα, εἰς δὲ τὴν ἐτέραν διακρίνονται καλῶς γεγλυμμένοι ταινίαι ἰωνικοῦ ἐπιστυλίου προδίδουσαι ὅτι τὰ μάρμαρα ταῦτα ἐλήφθησαν ἐκ ναοῦ τῆς ἀρχαιότητος.

β') Ὅκτὼ τμήματα ἐπιστυλίων (μήκους 2,12) ἕκαστον πλάτους 1,14 καὶ πάχους 0,32 μεθ' ὁμοίως ἐργασμένων γλυφῶν, ἄγνωστον ποῦ τοποθετημένα.

γ'.) Ἑπτὰ βάθρα (μήκους 0,90 × 0,90 πάχους 0,37) μετὰ ταπεινοτέρων γλυφῶν.

δ'. Τεσσαράκοντα βάθρα ἀπλᾶ, πιθανώτατα ἐκ τοῦ ἐνισχυτικοῦ ἰσοδομικοῦ τοίχου τοῦ ἱεροῦ βήματος καταπεσόντα (μήκους 1,10 ἕκαστον × 0,55 × 0,26) προερχόμενα δὲ πιθανώτατα ἐκ τῶν βαθμίδων τοῦ Ἄρτεμισίου. Πολλὰ τούτων ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ ὡς βαθμίδες τοῦ συνθρόνου τοῦ ναοῦ.

Πλὴν τούτων ἀνευρέθη πλῆθος ζεύξεων καὶ κυλινδρικῶς ἐργασμένων μαρμαρίνων πλακιδίων, ἅτινα συνεπλήρουν τὴν διακόσμησιν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ ναοῦ, ὡς πλαίσια αὐτῆς τοποθετούμενα, ἀπειρία δὲ τεθραυσμένων πλακῶν λειψάνων τῆς θαυμασίας ὀρθομαρμαρώσεως ἐκ λευκοῦ, κυανοῦ, ἐρυθρωποῦ καὶ πρασινωποῦ μαρμάρου, ταξινομηθέντα εἰς οἰκίσκον, παρὰ τὸν χῶρον τῶν ἀνασκαφῶν κείμενον καὶ εἰς πρόχειρον μουσεῖον τῶν ἀνασκαφῶν ἤδη μεταβληθέντα, παραχωρηθέντα δ' εἰς ἡμᾶς ὑπὸ τῆς κοινότητος Ἐφέσου.

Ἐκεῖνο ὅμως, ὅπερ εἶναι χαρακτηριστικώτερον διὰ τὸν πλοῦτον τῆς διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ, εἶναι ἡ ἀνεύρεσις πλήθους μωσαϊκῶν εἰς τεμάχια ἢ διαλελυμένας ψηφίδας, περισυλλεγέντων καὶ ταξινομηθέντων εἰς κιβώτια τοποθετημένα ἤδη ἐν τῷ οἰκίσκῳ.

Ὅμοιως ἀνευρέθησαν πολλὰ ποικιλόσχημα μαρμάρινα πλακίδια, λείψανα εὐθετικῆς διακοσμήσεως (*incrustation*), ὁμοίως εἰς κιβώτια ἐν τῷ οἰκίσκῳ ταξινομηθέντα.

Ὅμοιως ἀνευρέθησαν τρεῖς λύχνοι καὶ ἐν θυμιατήριον πήλινον, ἰδιορρύθμου σχήματος, μέγας ἀριθμὸς σιδηρῶν δεσμῶν καὶ μολύβδων ἐκ τῆς συνδέσεως τῶν λίθων καὶ τῶν βάσεων τῶν κίωνων προερχόμενοι καὶ ἐρμηνεύοντες τὴν ἰσοδομικὴν τοιχοδομίαν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τεθραυσμένα ὑάλινα δοχεῖα διαφόρων ἐποχῶν ἐκ τῶν κανδηλῶν τοῦ ναοῦ καὶ ἄλλων προερχόμενα καὶ ἱκανὰ εἶδη κεραμικῆς διαφόρων χρόνων ἤτοι Βυζαντινὰ καὶ τῶν πρώτων Τουρκικῶν χρόνων πινάκια ταξινομηθέντα ὁμοίως εἰς κιβώτια καὶ ἀποκείμενα ἐν τῷ οἰκίσκῳ. Ἐκ τῶν θωρακίων ἀνευρέθησαν ἱκανὰ χαρακτηριστικὰ μέλη συνενοῦντα ἑλληνιστικὰ καὶ ἀνατολικὰ διακοσμητικὰ θέματα.

Ἐπιγραφικὸν ὕλικὸν Βυζαντινῶν χρόνων ἐλάχιστον δυστυχῶς ἀνευρέθη μὴ δυνάμενον πρὸς τὸ παρὸν νὰ χρησιμεύσῃ εἰς τὴν ἐρμηνεῖαν τοῦ ναοῦ· μόνον ῥωμαϊκῶν χρόνων ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή ἐντετοιχισμένη εἰς πεσσὸν τοῦ ἀριστεροῦ κλίτους, ὅπου ἐγένοντο δοκιμαστικαὶ ἔρευναι ὀλίγῃ πρὸ τοῦ πέρατος τῶν ἀνασκαφῶν πρὸς προσδιορισμὸν τοῦ σχεδίου τοῦ ναοῦ, ἔχει σημασίαν τινὰ διὰ τοὺς ἀναγγραφομένους ὄρους.

Ὅμοιως εἰς μάρμαρον ἐντετοιχισμένον παρὰ τὴν ἀψίδα τοῦ ναοῦ ἀνεφάνησαν γραφαὶ διὰ ἐρυθροῦ καὶ μέλανος χρώματος γεγραμμέναι καὶ ἀναγράφουσαι ὀνόματα προσκυνητῶν Βυζαντινῶν καὶ ξένων καὶ τὰ ἔτη δι' ἀραβικῶν ἀριθμῶν 1341 καὶ 1387.

Τὰς πλίνθους τοῦ ναοῦ ἐταξινόμησα κατ' εἶδος καὶ τὰς ἐλάχιστας μετὰ σφραγίδων ἀνευρεθείσας ἐτοποθέτησα ἐν τῇ

καταρτισθείση συλλογῇ· παρὰ ταύτας ἔθεσα τοὺς ἀνευρεθέντας μαρμαρίνους κεράμους, πιθανώτατα ἐκ τοῦ Ἀρτεμισίου προερχομένους καὶ χρησιμοποιηθέντας ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἀντὶ πλίνθων κατὰ τὴν τοιχοδομίαν.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω περιγραφῆς τῶν ἐφετεινῶν εὐρημάτων τῆς γενομένης ἀνασκαφῆς διὰ δαπάνης 15 χιλ. δραχμῶν, αἷτινες ἐχορηγήθησαν ἡμῖν ὑπὸ τῆς ὑπάτης Ἀρμοστείας καὶ εἰς τὴν εὐόδωσιν τῆς ὁποίας συνετέλεσαν ὁμολογουμένως οἱ δι' αἰτήσεως ἡμῶν ἀποσταλέντες εἴκοσιν ἀιχμάλωτοι, καταδεικνύεται ἡ σπουδαιότης τοῦ ἀνασκαπτομένου μνημείου καὶ ἡ ἀπόλυτος ἀνάγκη τῆς συνεχείας τῶν ἀνασκαφῶν κατὰ τὸ προσεχὲς ἔτος.

Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Θεολόγου τῆς Ἐφέσου θὰ προσφέρωσι μεγάλην συμβολὴν εἰς τὴν γνῶσιν ἡμῶν περὶ τῆς Βυζαντινῆς τέχνης, τῶν μεγαλοπρεπῶν κτισμάτων τῶν ἠχοδομημένων εἰς τὰς χώρας τῆς μεσαιωνικῆς ἡμῶν αὐτοκρατορίας διὰ δαψιλοῦς δαπάνης τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς καὶ τοῦ ἀκμαίου θρησκευτικοῦ βίου καὶ τῶν τελετῶν τῆς ἐποχῆς ἐκεῖνης.

ΓΕΩΡΓ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

Σημειώσεις. Τὰ ἐν τῇ ἀνωτέρω σελ. 57 κατόφει τοῦ ναοῦ διὰ μέλανο, χρώματο; σημειούμενα ἀνεσκήφθησαν, τὰ δι' ἐστιγμένων γραμμῶν εἶνε ὑποθετικὴ ἀποκατάστασις τοῦ μνημείου γενομένη ἐπὶ τῇ βίσει τῶν δοκιμαστικῶν ἔργων.